

УДК 811.161.2'369.09

В. І. Хомич, О. М. Кисла, С. В. Толочко

**Висвітлення проблеми диференціації
прийменниково-відмінкових форм
у працях академіка Арнольда Панасовича Грищенка**

У статті подаються погляди академіка А. П. Грищенка щодо функціональних можливостей прийменниково-відмінкових форм на зразок "praep + N_x". Зокрема, розглядається відмінкова наповненість прийменниками та способи реалізації другорядних членів речення. Ключові слова: наукові погляди, прийменниково-відмінкова форма, модель "praep + N_x", функціональні можливості, другорядні члени речення.

В статье подаются взгляды академика А. А. Грищенко относительно функциональных возможностей предложно-падежных форм наподобие "praep + N_x". В частности, рассматривается падежная наполненность предлогами и способы реализации второстепенных членов предложения.

Ключевые слова: научные взгляды, предложно-падежная форма, модель "praep + N_x", функциональные возможности, второстепенные члены предложения.

The article presents the ideas of academician A. P. Gryschenko about functional alternatives of the prepositional-case forms with the general model $N + praep + N_{(x)}$ which has submodels such as: $N + praep + N_{gen}$; $N + praep + N_{dat}$; $N + praep + N_{acc}$; $N + praep + N_{instr}$; $N + praep + N_{loc}$. The peculiarities of genitive preposition case-filling "prep + N_{gen}" (original without, near, at/in, from, for, to, with, against, for the sake of, among/between, under and derived deep into, along, in the end, during, from side, on the occasion of, in case of, according to), dative case as "praep + N_{dat}" (original to, for and derived after etc.), accusative case "praep + N_{acc}" (original at/in, with, by, through, on, under, to, along, about), instrumental case "praep + N_{instr}" (original from, of, between, above, in front of, under, beyond) and locative case like "praep + N_{loc}" (original in, on, at, about/by) have been thoroughly studied in the paper. The above-mentioned models show us that the secondary semantic and syntactic relationships are being developed in this system. Such attributive relationships can be also transhipped by adjective and adverbs. So, word forms are analyzed both on the formal syntactic and deep semantic-syntactic levels.

Key words: the ideas of academician, the prepositional-case forms, model "praep + N_(x)", functional alternatives, the secondary parts of the sentence.

Висвітлення проблеми функціональної диференціації прийменниково-відмінкових форм нерозривно пов'язано з ім'ям видатного мовознавця, вельми шанованого не лише в Україні, а й за її межами, – Арнольда Панасовича Грищенка. Коло його наукових зацікавлень широке, проте одним із вагомих здобутків є дослідження вищезазначеного питання [3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11].

Науковий доробок Арнольда Панасовича є постійним об'єктом дослідження для мовознавців. Глибина його думок, широта мислення, вишуканість стилю цікавить і буде цікавити молодих дослідників ще не одне десятиліття. Тому метою роботи стало бажання відкрити ще один цікавий аспект досліджень А. П. Грищенка та повернути увагу дослідників, громадськості до його наукових розвідок.

Із практичного погляду результати дослідження можуть бути використані у викладанні синтаксису сучасної української літературної мови, у спецкурсах і спецсеминарах із синтаксису простого речення; підручниках і посібниках з української мови.

Наукова діяльність Арнольда Панасовича позначена пильною увагою до історичної та сучасної граматики, де належним чином висвітлюється й питання ролей прийменниково-відмінкових форм із загальною моделлю $N + \text{праер} + N_{(x)}$. Так, загальна модель, на його думку, може бути представлена у вигляді приватних моделей: $N + \text{праер} + N_{\text{gen}}$; $N + \text{праер} + N_{\text{dat}}$; $N + \text{праер} + N_{\text{acc}}$; $N + \text{праер} + N_{\text{instr}}$; $N + \text{праер} + N_{\text{loc}}$.

У 1972 році з'явилася колективна праця "Сучасна українська літературна мова: Синтаксис" за загальною редакцією І. К. Білодіда, у якій А. П. Грищенко приділив увагу функціональній диференціації прийменниково-відмінкових форм як реалізаторам другорядних членів речення. Аналіз подав у формально-синтаксичному аспекті. Вищезазначені ідеї науковець далі розвинув у рукописі, що мав би в недалекому майбутньому стати ще однією філологічною роботою "Українська мова: синтаксичні нариси", де мовознавець виклав власні бачення на розуміння поняття "другорядні члени речення", зокрема розглядав обставину та додаток. Дослідник кваліфікував їх як повнозначні лексичні компоненти простого речення, що синтаксично залежать від головних членів [7, с. 179].

Додаток трактується як другорядний член речення у формі керованого іменника (чи іншої частини мови в ролі субстантива, пов'язаної керуванням або приляганням), який синтаксично залежить від головного чи другорядного члена, що вимагає відповіді на питання будь-якого з непрямих відмінків [3, с. 182]: *переказати через*

родича, приготувати з меду. Додаток буває прямий і непрямий (виражений безприменниковими і применниковими формами іменників). Проте наявність додатка, на думку Арнольда Панасовича, як другорядного члена двоскладного речення не є обов'язковою умовою формування предикативного відношення.

Додаток характеризується з двох поглядів: граматичного й загальносемантичного. "Вихідним моментом для загально семантичної характеристики додатка є безпосередній зв'язок між діями, станами або ознаками і відповідними об'єктами (предметами, поняттями, особами), на які ці дії, стани або ознаки переходять, з якими вони безпосередньо пов'язуються або для яких вони є джерелом виникнення. Обов'язковою умовою для кваліфікації згаданих відношень як об'єктивних є безпосереднє або опосередковане охоплення предмета, особи, поняття, явища і т. ін. відповідним процесом чи станом" [8, с. 53].

Грамматичні ознаки цього члена А. П. Грищенко зводить до таких критеріїв: а) додаток виражений повнозначно-лексичним залежним компонентом підрядного словосполучення; б) головним компонентом підрядного словосполучення найчастіше виступає дієслівна форма або й інша частина мови, що вимагає від залежного компонента відповіді на будь-яке питання непрямого відмінка; в) між головним і залежним компонентом реалізується підрядний зв'язок у формі керування (якщо залежний член виражений іменником у непрямому відмінку з применником чи без нього, займенником, будь-яким субстантивним лексичним компонентом, цілим словосполученням) або прилягання (коли залежний компонент є інфінітивом) [4, с. 181–182].

Участь обставин у формуванні структурної завершеності простого речення, в основному, на думку Арнольда Панасовича, виявляється не обов'язковою, оскільки їх уживання впливає з конкретної потреби охарактеризувати дію щодо способу, часу, місця, причини, умови, міри й ступеня її перебігу. Це другорядний член речення, який пов'язується з головним компонентом підрядного словосполучення за допомогою прилягання [5, с. 207]. Обставини виражені переважно прислівниками та непрямыми відмінками іменників. Найчастіше вони вживаються при дієсловах, що допускають при собі залежні члени, які відповідають на обставинні запитання: *гратися в дитсадку, попрямувати до школи, надіслати на перше жовтня, перейти через поле.* За семантикою виділяються такі різновиди

обставин: способу дії, міри і ступеня, часу, місця, мети, причини, умови й уступки [5, с. 208].

Отже, обставина – це "невідмінюваний другорядний член речення – прислівник або дієприслівник, синтаксично залежний від дієслівної, прикметникової або прислівникової форми. Але обставини можуть синтаксично залежати й від представників інших частин мови, які в даному контексті вимагають відповіді на питання обставин; роль обставини можуть виконувати й керовані іменні форми або інфінітиви, коли вони залежать від членів речення, які потребують відповіді на питання обставин" [9, с. 180].

А. П. Грищенко детально заглиблюється в характеристику зазначених прийменниково-відмінкових комплексів. Зокрема, у колективній праці "Украинская грамматика" (1986 р.) подає функціональну диференціацію прийменниково-відмінкових форм у семантико-синтаксичному аспекті. Також аналізує семантико-синтаксичні зв'язки – атрибутивні, що виникають у результаті трансформаційних процесів між компонентами прийменниково-відмінкових комплексів. Подає критерії розмежування об'єктних, обставинних та атрибутивних функцій прийменникових словоформ.

Арнольд Панасович Грищенко розглядає такі прийменниково-відмінкові форми в моделі N + праер + N_{gen} :

- N + без + N_{gen} (Лист без дати лежав на столі);
- N + біля + N_{gen} (Зустріч біля озера стала відправною точкою в моєму житті);
- N + в/у + N_{gen} (Перебування в батьків є надзвичайно приємним);
- N + від + N_{gen} (У моїй уяві постала загадкова тінь від дерева);
- N + для + N_{gen} (Ми із задоволенням відвідуємо театр для дітей);
- N + до + N_{gen} (Я миттєво придбав квиток до Києва);
- N + з (із, зі, зо) + N_{gen} (Гірлянда з троянд прикрашала оселю);
- N + проти + N_{gen} (Лікар виписав ліки проти грипу);
- N + ради (задля), в ім'я (в інтересах) + N_{gen} (Робота ради Вітчизни надихає мене на здійснення);
- N + серед/посеред + N_{gen} (Дорога серед поля нагадувала змію);
- N + з-під + N_{gen} (Пляшка з-під молока стояла на веранді).

Науковець зазначає, що до цієї групи належать й інші моделі з непервинними (вторинними, похідними) прийменниками *вглиб, вздовж, наприкінці, протягом (упродовж), з боку, з нагоди, на випадок, відповідно до* тощо.

А. П. Грищенко зупиняється на дослідженні прийменниково-відмінкових форм у моделі N + граер + N_{dat}:

- N + до + N_{dat} (*Любов до мистецтва надихає на звершення*);

- N + по + N_{dat} (*Рух по залізничних лініях відбувається за графіком*). Зауважує, що комплекс N + граер + N_{dat} є трансформами дієслівних словосполучень. У результаті цих процесів утворюється віддієслівний іменник, що притягує до себе в залежність ту ж саму прийменникову словоформу. Наприклад: *вигукувати вслід хлопцеві* → *вигуки вслід хлопцеві* → *Вигуки вслід хлопцеві зупиняли прохожих*. Арнольд Панасович вказує, що цей вид малофункціональний.

Пильною увагою позначені моделі N + граер + N_{acc}, які у своїх структурах використовують в основному первинні прийменники. "По характеру передаваемых отношений конструкции разноплановы. Категориально закреплённая определительная функция предложно-падежной формы дополняется сопутствующими объектными, ограничительными и обстоятельными значениями" [5, с. 270]. Так, мовознавець у цій групі розглядає такі реалізації:

- N + в (у) + N_{acc} (*Відстань у два кілометри видалась надто далекою*);

- N + з + N_{acc} (*Ділянка з гектар нагадала про далеке дитинство*);

- N + за + N_{acc} (*Звіт за рік лежав на столі*);

- N + крізь + N_{acc} (*Політ крізь бурю видаєсь екстримальним*);

- N + на + N_{acc} (*Мені подарували тканину на костюм*);

- N + під + N_{acc} (*Посуд під молоко дешево коштує*);

- N + по + N_{acc} (*Штани по коліна були кумедними*);

- N + повз + N_{acc} (*Дорога повз сад цієї осені стала нелегкою*);

- N + про + N_{acc} (*Звучала цікава бесіда про літературу*);

- N + через + N_{acc} (*Ми ходили по місту через річку*).

Моделі на зразок N + граер + N_{instr}, як вважає Арнольд Панасович, належать до продуктивних засобів вираження атрибутивних функцій, що ускладнюються синкретизмом обставинних та об'єктних:

- N + з + N_{instr} (*Мене зацікавила тканина з узором*);

- N + за + N_{instr} (*Пам'ятаю наші довгі бесіди за обідом*);

- N + між + N_{instr} (*Не сприймаю суперечок між друзями*);

- N + над + N_{instr} (*Зачарувала вдаліні гора над морем*);

- N + перед + N_{instr} (*Парк перед будинком надихав митця на творчість*);

- N + під + N_{instr} (*На столі стояла риба під соусом*);

- N + поза + N_{instr} (Надихало на творчі звершення ще одне перебування поза містом). Розглянута вище прийменникова модель на зразок N + праер + N_{instr} характеризується активним ужитком як у первинних, так і вторинних позиціях.

Останньою групою є моделі на зразок N + праер + N_{loc}, до складу яких, зазначає академік, переважно входять первинні прості прийменники.

- N + в(у) + N_{loc} (Чоловік в окулярах уважно дивився на молоду жінку);

- N + на + N_{loc} (Дош на світанку видаєся таким ласкавим);

- N + о/об + N_{loc} (Хлопець поспішав на зустріч о першій);

- N + по + N_{loc} (У коридорі зустрів товариша по школі);

- N + при + N_{loc} (Закінчив аспірантуру при університеті).

Таким чином, функціональність прийменниково-відмінкових форм була постійним об'єктом досліджень для академіка Арнольда Грищенка.

Література

1. Вихованець І. Р. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.
2. Граматика української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко. – К. : Рад. школа, 1982. – 208 с.
3. Грищенко А. П. Внутрішня синтаксична організація простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки) / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 14–16.
4. Грищенко А. П. Додаток / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова: синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 181–199.
5. Грищенко А. П. Обставини / А. П. Грищенко // Сучасна українська літературна мова: синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 207–223.
6. Грищенко А. П. Синтаксис / А. П. Грищенко // Украинская грамматика / отв. ред. В. М. Русановский. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 252–280.
7. Грищенко А. П. Пам'яті видатного мовознавця / А. П. Грищенко // Мовознавство. – 1967. – № 12. – С. 12–18.
8. Синтаксична концепція Грищенка : вибране / упоряд. : І. В. Дудко, Ю. С. Макарець ; ред. і авт. вступ. ст. М. І. Степаненко. – К., 2011. – 456 с.
9. Сучасна українська літературна мова : підруч. / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. ; за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.

10. Типи морфологічних форм і засоби їх вираження // І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, А. П. Грищенко // Граматика української мови : посіб. для вчителів української мови. – К. : Радянська школа, 1982. – С. 37–42.

11. Формы именного словоизменения // Украинская грамматика / В. М. Русановский, М. А. Жовтобрюх, Е. Г. Городенская, А. А. Грищенко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 126–160.